

УДК 81'373: 81'0

О. П. Яцик

ТОНАЛЬНІСТЬ ЯК ТЕКСТОВА КАТЕГОРІЯ

Яцик О. П. Тональність як текстова категорія.

У статті обґрунтовано статус тональності як текстової і модальності як логіко-граматичної категорії. Проаналізовано складники тональності – окремі тони: основний, який є носієм ідеї твору, та локальні, підпорядковані детермінанту. Розмаїття тонів складає текстову поліфонію, що є сумарною тональною характеристикою.

Ключові слова: тон, тональність, модальність, поліфонія.

Яцык Е. П. Тональность как текстовая категория.

В статье обосновывается статус тональности как текстовой и модальности как логико-грамматической категории. В качестве составных категории тональности рассматриваются отдельные тона: основной, являющийся носителем идеи произведения, и локальные тона, которые подчинены детерминанту. Разнообразие тонов составляет полифонию текста, которая является суммарной тональной характеристикой.

Ключевые слова: тон, тональность, модальность, полифония.

Yatsyk O. P. Tonality as a textual category.

In the focus of the author's attention are differences between two linguistic categories – tonality as a textual category and modality as a grammar category. Separate tones are

examined in the capacity of constituents of the category of tonality: the basic tone that reflects the idea in a piece of fiction and local tones that are subordinate to the tone-determinant. The variety of tones makes up the polyphony of the text which is the total tonality characteristic.

Key words: tone, tonality, modality, polyphony.

Загальнофілологічна тенденція до антропоцентричності в контексті з дослідженням прагматико-комунікативного аспекту мови зумовлює посилений інтерес до вивчення основних текстових категорій, серед яких провідне місце, на думку багатьох дослідників, посідає тональність.

Лінгвістика тексту в її категорійній іпостасі на сучасному етапі досліджень переживає період екстенсивного розвитку, суть якого полягає в недостатньо обґрунтованому збільшенні кількості текстових категорій шляхом піднесення до їхнього рангу окремих ознак тексту, на що неодноразово зверталася увага мовознавців [3; 6 та ін.]. Відтак термінологічно коректне обґрунтування й таксономічна впорядкованість таких текстових феноменів, як модальність і тональність становить завдання пропонованого дослідження, актуальність якого впливає із засадничих принципів антропоцентричної парадигми в лінгвістиці.

Предтеча сучасної лінгвістики тексту – граматики тексту – традиційно застосовувала відповідний термінологічний апарат; а тому логіко-граматичні категорії в окремих сучасних мовознавчих розвідках [8] механічно транспонуються на текстовий рівень, що, на думку деяких мовознавців [3; 7], не завжди є правомірним і призводить до термінологічної аберації.

Так, Є. В. Милосердова вважає неправомірним широке витлумачення модальності, «коли до її сфери залучають усі засоби вираження емоцій, почуттів людини, починаючи з афіксів і закінчуючи лексикою» [7, с. 26–27]. Покликаючись на В. В. Виноградова («...необхідно проводити принципово чітку межу між різними емоційними формами вираження реакцій на дійсність та модальною оцінкою відношення висловлювання до дійсності» [7, с. 27]), дослідниця кваліфікує широке витлумачення модальності як нерозуміння ідей ученого, яке спричинило ототожнення модальності й емоційності, що, на думку авторки, не завжди виправдано: «Модальність, яка охоплює всю тканину людського мовлення, тим не менш не повинна розглядатися як метамовна категорія. За її межами <...> залишаються такі категорії, як емоційність та експресивність, що тільки частково пов'язані з мовним вираженням...» [7, с. 177].

Зауважимо: розмежування таких понять, як «модальність»,

«емоційність», «емотивність», «акцентуація», «експресивність», є одним із найбільш дискусійних питань у мовознавстві. Модальність не може виступати категорійним центром, об'єднувати всі вище зазначені поняття.

Термінологічно більш обґрунтованим на текстовому рівні, ураховуючи емоційно-оцінний аспект, видається категорія «тональність», що спорадично згадується у працях Б. О. Кормана [5], Г. Я. Солганіка [9] й інших. Подальші дослідження тексту засвідчили перспективність та обґрунтованість саме цього терміна передусім для передачі емоційно-оцінного аспекту тексту.

Сталою тенденцією в сучасних дослідженнях є експансія музичної термінології в лінгвістичний узус: алегро, каданс, легато, стаккато, тон, тональність як алюзія на античні часи, коли музика, танець і декламація існували в синкретичній єдності. Проте було б дещо спрощеним убачати в цьому явищі тільки данину античній традиції; його причинами слід вважати експансіонізм та експанаторність як одні з основних принципів сучасних лінгвістичних студій. Суть процесу полягає у взаємозумовленості і взаємодії різних наукових парадигм, результатом чого є взаємозапозичення та взаємозбагачення. Відштовхуючись від цього, використання терміна «тональність» для позначення категорії художнього тексту видається обґрунтованим з огляду на його естетичний статус, адже художній текст – це насамперед продукт літератури як виду мистецтва.

Дослідження тональності спочатку як окремого стилістичного засобу пізніше досягли якісно нового рівня – у кінці ХХ століття тональність розглядається як текстова категорія [1; 3; 6]. Спільним у всіх вищезазначених концепціях є те, що тональність розглядають як інтегральну категорію, її складниками, або ж субкатегоріями, визначають емоційність, інтенсивність, волевиявлення [6, с. 211], інакше кажучи, конотацію на лексико-семантичному рівні та модальність на синтаксичному [3, с. 77]. Отже, співвідношення між тональністю та модальністю розглядаються як родо-видові, як між частиною й цілим. Подібний також й інтенційно-прагматичний підхід до вивчення тональності в обох концепціях, тобто означена категорія розглядається як актуалізатор читацького сприйняття, відображення емоційно-оцінної установки автора тексту. Тому цілком логічним видається взаємозв'язок між тональністю й образом автора як феноменами художнього тексту.

Подальші дослідження тональності розвивалися в напрямку її

визначення як функціонально-семантичної категорії [2; 3; 6]. На основі концепції М. М. Кожині [4] про польовий статус такого типу категорій, тобто розподіл мовних засобів залежно від їх концентрації, на ядро, зону центру й периферії, Т. В. Матвєєва визначає поле тональності як «сукупність вербальних, супрасегментних і невербальних мовних засобів, що несуть у собі ідею емоційно-вольових дій та взаємодії учасників діалогу» [6, с. 211]. Відповідно, текстова категорія тональності правомірно розглядається як метамовна.

Дискусійним є питання про домінанту поля тональності. Згідно з позицією деяких дослідників, нею виступає лексика, інші наголошують на однаковій пріоритетності як лексико-семантичного, так і синтаксичного рівнів [3]. Наші дослідження творів К. Тухольського продемонстрували, що зону центру поля тональності становить синтаксичний рівень (ритм, засоби експресивного синтаксису і т. ін.), лексико-семантичні засоби (передусім тропи) складають зону центру, периферію – морфологічний рівень. Параметри поля тональності залежать, на нашу думку, від індивідуальної художньої системи письменника.

Проілюструємо вище сказане на прикладі оповідання К. Тухольського «Хліб зі сльозами», детальний аналіз якого було здійснено у статті [10, с. 229–232].

Засоби експресивного синтаксису в аналізованому творі представлені парентезом, різними тимапи повторів (*Als er tot war, saßen nachher alle bei Tisch, gezwungenermaßen, wie nach einer geschlagener Schlacht, nach einer Niederlage*), асиндетоном (*die Backen kauen, die Kehle schluckt, die Hand umklammert irgend etwas Brotiges*).

Зона центру категорії тональності представлена передусім тропами, зокрема перифразою (*das Land der Trauer, das Gefäß des Schmerzens*), метафорою (*ins Land der Trauer aufs Urlaub gehen, die Augen brennen*), мейозисом (*eine Nasenspitze weit*), порівнянням (*wie nach einer geschlagenen Schlacht*).

Периферію поля тональності репрезентують нечисленні морфологічні засоби: дієслівні форми претерита й презенса (*stöhnte, erfüllt*), за допомогою яких створюється ефект присутності, а водночас і дистанційованості, об'єктивної узагальненості й опозиційності до категорії персонажів, вираженої неозначеними займенниками *man, jemand, alle, der eine, die andere*.

Екстралінгвальними чинниками формування категорії тональності виступають емоції й емоційна оцінка; проектуючись на

текстову тканину, вони зумовлюють виникнення експресивних мовних реакцій, що відповідають тональній будові тексту [3, с. 39–79].

Кожен літературний рід має свою специфічну тональну будову, систему тональних характеристик. Складниками категорії тональності є окремі тони: основний, що є носієм ідеї твору, та локальні, підпорядковані детермінанту. Локальні тони належать здебільшого до того ж спектру, що і тон-детермінант, увиразнюють та інтенсифікують його звучання. Проте в окремих ситуаціях (тональності гумористично-саркастичного спектру, яким притаманна амбівалентність) виникає контрастування різноспрямованих тонів, протилежних щодо основного, як правило, належних до інших тональних спектрів.

Визначальну роль при цьому відіграє також оповідна перспектива. Так, у текстах з оповідачем його інтенція збігається з авторською, відповідно, основний тон контамінує локальні, що увиразнюють, інтенсифікують його звучання, повністю дублюють його або надають йому додаткових відтінків. Основний та локальні тони здебільшого належать одному спектру. У текстах, де формальним актуалізатором образу автора виступає оповідач, простежуються дві різноспрямовані тенденції: інтенція оповідача тотожна авторській; антагоністична, що спричинює розмаїття тонів, контрастних стосовно основного. У цьому разі тон-детермінант та локальні тони репрезентують різні тональні спектри.

Розмаїття тонів складає поліфонію тексту, що є сумарною тональною характеристикою. Інтегративна роль поліфонії полягає в її властивості об'єднувати окремі шаблі тональної конструкції, забезпечуючи її цілісність: «Поліфонія тексту об'єднує окремі тони локального значення й тональності, вона представлена в діалектичній єдності інтенціонального й озвученого. Розмаїття тонів тексту, що відбивають розмаїття емоційних тонів, емоцій, почуттів, настроїв, афектів, пристрастей мовними засобами на основі оцінки, становлять поліфонію тексту» [3, с. 78].

Формальним компонентом категорії тональності виступає ритм, він забезпечує цілісність і композиційну завершеність художнього твору. Водночас, не маючи власного плану змісту, ритм належить до паравербального рівня, увиразнює значення мовних одиниць і надає їм додаткових відтінків. Основними функціями ритму як конститuenta експресивності є доповнення й акцентуація.

Узагальнюючи сказане вище, можна виявити певну константу в сучасних концепціях тональності як текстової категорії:

– визначення тональності як функціонально-семантичної категорії;

– обґрунтування польового статусу тональності;

– інтегральний характер тональності.

Визначаючи інтегральний характер тональності, назвемо її облігаторною категорією художнього тексту, що відбиває прагматико-комунікативний потенціал літературного твору й об'єднує мовні засоби всіх рівнів задля актуалізації естетичної функції.

Перспективи подальших досліджень категорійного апарату тексту полягають передусім у встановленні взаємозв'язків між окремими текстовими феноменами й підсистемами, їхній таксономічній упорядкованості та термінологічно коректному обґрунтуванні, а також у вивченні принципів узаємодії. Так, зокрема, наші дослідження прозових творів К. Тухольського дали змогу встановити, що тональність тісно пов'язана з категорією образу автора. Лінгвістичним механізмом їхньої взаємодії є поліфункціональність мовних засобів, за допомогою яких реалізуються названі текстові феномени.

Література

1. Брандес М. П. Стилистика немецкого языка / М. П. Брандес. – М. : Высшая школа, 1990. – 320 с.
2. Воробьева О. П. Текстовые категории и фактор адресата / О. П. Воробьева. – К. : Вища школа, 1993. – 200 с.
3. Іваненко С. М. Поліфонія тексту / С. М. Іваненко. – К. : ВЦ КДЛУ, 1999. – 318 с.
4. Кожина М. Н. О соотношении некоторых стилистических понятий и категорий с функционально-семантическими категориями / М. Н. Кожина // Структура лингвистической и ее основные категории : межвузов. сб. науч. тр. – Пермь : Пермский ун-т, 1983. – С. 15–24.
5. Корман Б. О. О соотношении понятий «автор», «характер» и «основной эмоциональный тон» / Б. О. Корман // Изв. Воронежск. пед. ин-та. Проблемы автора в художественной литературе. – Воронеж, 1969. – Т. 93, Вып. 2. – С. 5–9.
6. Матвеева Т. В. Тональность разговорного текста: три способа описания / Т. В. Матвеева // Stylistyka V. – Opole, 1996. – S. 210–221.
7. Милосердова Е. В. Семантика и прагматика модальности : (на материале простого предложения современного немецкого языка) / Е. В. Милосердова. – Воронеж : Изд-во ВГУ, 1991. – 196 с.
8. Смуциньська І. В. Суб'єктивна модальність французької прози / І. В. Смуциньська. – К. : ВЦ «Київський університет», 2001. – 255 с.
9. Солганик Г. Я. Текстовая модальность как семантическая основа текста и важнейшая стилевая категория / Г. Я. Солганик // Stylistyka VIII. – Opole, 1999. – S. 179–192.
10. Яцик О. П. Реалізація образу автора Курта Тухольського в іпостасі Каспара Гаузера (на прикладі короткого оповідання «Хліб зі сльозами») / О. П. Яцик // Проблеми семантики слова, речення та тексту. – К., 2001. – С. 229–232.